

ความจริงของชีวิตในทัศนะพุทธศาสนา¹

อนงค์ภัทร์ ทรัพย์กนกมมาศ²

บทคัดย่อ

ชีวิตเป็นส่วนประกอบของนามรูปหรือวิวัฒนาการมาจากนามรูป แต่นามรูปก็มีขึ้นโดยอาศัยเหตุปัจจัย ชีวิตไม่ใช่ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นโดยความบังเอิญ แต่ทุกอย่างที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์ ล้วนแล้วแต่มีเหตุปัจจัย เกิดขึ้นเพราะมีเหตุปัจจัยความเป็นไปในชีวิต การกระทำของมนุษย์ การพัฒนาชีวิต สิ่งเหล่านี้มีได้ เกิดขึ้นได้เพราะอาศัยเหตุปัจจัย ด้วยเหตุนี้ เหตุปัจจัยจึงเป็นตัวการสำคัญสุดในชีวิตในฐานะเป็นตัวผลักดันให้ชีวิตก้าวเดินไปในทิศทางต่างๆ ด้วยเหตุนี้ในการพัฒนาสังคมจึงต้องทำให้ร่างกายส่วนที่เป็นรูปอยู่ได้อย่างผาสุก เหมาะแก่การใช้งาน และการพัฒนาจิตใจให้เกิดความเมตตา เห็นอกเห็นใจซึ่งกันและกัน ซึ่งเริ่มด้วยหิริ โอตตปปะ สละความเห็นแก่ตัวออกไป เพราะตัวเราเองหรือสิ่งทั้งหลายล้วนอาศัยซึ่งกันและกัน จะเห็นแก่ตัวอย่างเดียวไม่ได้เพราะจะทำให้ความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆ ขาดลง ปัญหาต่างๆ ก็จะเกิดขึ้นเพราะสิ่งที่เนื่องกันเหล่านั้นถูกต่างคนต่างทำลาย ด้วยเหตุนี้ ตามหลักปฏิจจสมุปบาทจึงไม่น่าจะทำให้สังคมมีปัญหาได้ ถึงจะมีก็น่าจะมีน้อยที่สุด ถ้าหากยังไม่สามารถตัดกระแสปฏิจจสมุปบาทสายเกิดทุกข์ได้แล้ว จิตก็ไม่มีทางที่จะหลุดพ้นจากความทุกข์ไปได้

คำสำคัญ : 1. ความจริงของชีวิต 2. พระพุทธศาสนา 3. นามรูป

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของการสอบวัดคุณสมบัติบทความวิชาการตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

² นิสิตระดับปริญญาเอก หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น จังหวัดขอนแก่น
อีเมล : anongphatha@hotmail.com โทรศัพท์ : 09-8261-6254

Truth of life from the Buddhist perspective

Anongphatha Suppkanokmast³

Abstract

Our life is composed of mind and form (nāma-rūpa); in other words, it evolved from the mind and form. However, the rise of both depends on a causal factor and it is not the accidental phenomenon. Everything associated with human beings depends on a causal factor and happens because of the casual factor existing within life. Human actions and life development do exist or come into being because of the casual factor. Therefore, the causal factor is the most important condition of life as it directs life in different ways. Thus, developing the society requires making a form (or body) happy and proper for work and developing the mind to be endowed with kindness and compassion. This begins with developing the principles of Moral Shame (Hiri) and Moral Dread (Ottappa), and relinquishing selfishness because our selves or all things depend on one another. Humans must not be selfish or the interrelation between all things will be destroyed. Afterwards, many problems will arise because those interdependent entities are destroyed by one another. As a consequence, adhering to the principle of the Dependent Origination (Pāli: paṭiccasamuppāda), the society is probably free from those problems. If there is a problem, it is scant. If the stream of suffering in the Dependent Origination is not cut off, the mind is not free from suffering.

Keywords: 1. Truth of life 2. Buddhism 3. Mind and form

³ Ph.D. student, Degree of Doctor of Philosophy (Buddhist Studies)

at Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Khon Kaen Campus, Khon Kaen, Thailand.

Email address: anongphatha@hotmail.com Tel: 09-8261-6254.

บทนำ

มนุษย์เป็นสัตว์ที่มีคุณสมบัติพิเศษกว่าสิ่งมีชีวิตทั้งหลายเพราะมีสติปัญญาสามารถคิดวิเคราะห์ปัญหาต่างๆ ที่ตนเองยังไม่เข้าใจได้อย่างละเอียดลึกซึ้ง ทั้งที่เป็นเรื่องภายนอกหรือภายใน ถ้ามนุษย์ไม่เข้าใจสิ่งใดแล้วก็จะพยายามคิดค้นหาวิธีที่จะรู้และทำความเข้าใจในสิ่งนั้น เช่น โลกหรือจักรวาลนี้คืออะไร มีความเปลี่ยนแปลงหรือเป็นไปอย่างไร มนุษย์คืออะไร วิธีชีวิตหรือพฤติกรรมของมนุษย์เกิดจากอะไรและเป็นไปอย่างไร ปัญหาเหล่านี้ มนุษย์เป็นผู้ที่มีความใฝ่รู้ใฝ่คิดเพื่อหาคำตอบมากกว่าสิ่งที่มีชีวิตอื่นทั้งหมด แต่เนื่องจากมนุษย์มีรูปแบบการแสวงหาความรู้ที่แตกต่างกันจึงทำให้เกิดมีความเข้าใจที่หลากหลาย ดังนั้น คำตอบเกี่ยวกับปัญหาเหล่านี้จึงมีหลายแง่หลายมุม ขณะที่วิทยาศาสตร์จะมุ่งศึกษาและแก้ปัญหาที่เกี่ยวกับสสารวัตถุหรือโลกทางกายภาพเท่านั้น จึงไม่อาจตอบปัญหาทางด้านจิตใจได้ การมองชีวิตที่เอนเอียงไปข้างใดข้างหนึ่งนั้นจะเป็นพลวัต ทำให้วิถีชีวิต อุดมคติ กระบวนชีวิตดำเนินไปสู่เป้าหมายนั้น อย่างเช่น การมองชีวิตหรือกระบวนชีวิตเป็นเพียงองค์ประกอบของสสาร ชีวิตเป็นเพียงปรากฏการณ์ทางสสารเท่านั้น เป้าหมายชีวิตของมนุษย์ก็ย่อมจะเห็นสสารหรือวัตถุสำคัญกว่าสิ่งอื่นใดทั้งสิ้น และทัศนคติต่อชีวิตดังกล่าวจะเป็นพลวัตทำให้กระบวนชีวิตดำเนินไปสู่เป้าหมายทางวัตถุ ซึ่งหนักไปทางกามสุขัลลิกานุโยค การมองชีวิตว่าเป็นเพียงจิตหรือวิญญาณ ชีวิตจริงๆ แล้ว มีแค่จิตวิญญาณก็เหมือนกัน ย่อมทำให้ชีวิตของเราดำเนินไปตามแบบจิตนิยมที่เห็นจิตสำคัญเพียงอย่างเดียว ซึ่งเน้นหนักไปทางอัตตกิลมณานุโยค ซึ่งในพระพุทธศาสนา ปฏิจจสมุปปาทถือว่าเป็นหลักธรรมที่สำคัญอย่างมาก เพราะเป็นหลักธรรมที่มองชีวิตเป็นไปตามเหตุปัจจัย การเกิดขึ้นของชีวิต พฤติกรรมทุกอย่างของมนุษย์มิได้เกิดขึ้นโดยบังเอิญ หรือไม่ได้เป็นไปอย่างลอยๆ แต่เกิดขึ้นเพราะการประชุมแห่งเหตุปัจจัย และดำเนินไปตามหลักอิทัปปิจจยตาหรือที่เรียกว่า ปฏิจจสมุปปาท 6 นั่นก็แสดงให้เห็นว่า กระบวนชีวิตจะดำเนินไปหรือมีขึ้นได้นั้นก็เพราะอาศัยกระบวนการของเหตุปัจจัยและดับลงตามกระบวนการของเหตุปัจจัย โดยกระบวนชีวิตและพฤติกรรมทุกอย่างของมนุษย์ก็ไม่ได้เกิดขึ้นเองโดยบังเอิญ แต่แท้จริงแล้วคือ กระบวนการของเหตุปัจจัยต่างๆ ที่เป็นกลไกให้เป็นอย่างนั้น สิ่งสำคัญที่ 2 กลุ่มมีแนวคิดคล้ายกันมากที่สุด คือ เรื่องเหตุและปัจจัยที่ทำให้เกิดกระบวนชีวิต ดังที่แนวคิดจักรกลนิยมเชื่อว่า ปัจจุบันเป็นผลสืบเนื่องมาจากอดีต อนาคตเป็นผลสืบเนื่องมาจากปัจจุบัน เป็นห่วงโซ่อย่างนี้ไปเรื่อยๆ ซึ่งคล้ายกับหลักปฏิจจสมุปปาทที่ว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ

ชีวิตในทัศนะพระพุทธศาสนา

ชีวิต คือ องค์ประกอบของขันห้า ชีวิตเป็นการรวมตัวกันของธาตุทั้ง 6 คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ อากาศธาตุ วิญญาณธาตุ ชีวิต คือ สังขาร เพราะเกิดจากการปรุงแต่งของธาตุต่างๆ ชีวิต คือ องค์ประกอบของนามรูป ชีวิต คือ อายุตนะทั้ง 6 มีตา หู เป็นต้น เพราะเป็นสิ่งที่ทำให้ชีวิตมีความหมายในการที่จะติดต่อกับสิ่งภายนอกได้ เป็นต้น องค์ธรรมทั้งหมดที่ประกอบกันขึ้นเป็นชีวิตนั้น ล้วนแต่เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยตามหลักของปฏิจจสมุปบาท ซึ่งบางครั้งก็เรียกว่า กฎของอิทัปปัจจยตา ตัวตนที่แท้จริงของแต่องค์ธรรมหรือแต่ละธาตุไม่มี เพราะองค์ธรรมเหล่านั้นเองก็เกิดแต่เหตุปัจจัยเช่นกัน องค์ธรรมทั้งหมดรวมทั้งตัวชีวิตด้วย ล้วนตกอยู่ในลักษณะของความไม่เที่ยง (อนิจจา) ทุกข์ (ทุกข์) เพราะต้องเปลี่ยนแปลงไป คงทนอยู่อย่างเดิมไม่ได้ หาตัวตนที่แท้จริงที่จะบังคับให้เที่ยงแท้หรือเป็นไปตามอำนาจไม่ได้ (อนัตตา)

องค์ประกอบของชีวิตในทัศนะพระพุทธศาสนา

หลักธรรมที่พบบ่อยๆ ซึ่งเป็นองค์ประกอบของชีวิตหรือตัวชีวิตเองนั้น มีดังนี้ (Phra Brahmamagunabhorn (P. A. Payutto), 2012, p. 13)

1. ขันธ์ 5 เป็นองค์ประกอบของชีวิตอีกแบบหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วย รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เป็นตัวที่กำหนดว่าชีวิตอยู่ได้หรือดำเนินต่อไปได้อย่างไร ถ้าขันธ์ทั้ง 5 นี้แตกดับ ตัวชีวิตก็แตกดับไปด้วย

2. ธาตุทั้ง 6 ซึ่งประกอบด้วย ปฐมวิธาตุ อาโปธาตุ วาโยธาตุ เตโชธาตุ อากาศธาตุ วิญญาณธาตุ ธาตุทั้ง 6 นี้ ก็เป็นองค์ประกอบของชีวิตที่ค้ำจุนชีวิต ทำให้ชีวิตไม่แตกดับ ทำให้ชีวิตดำรงอยู่ได้เช่นเดียวกับขันธ์ 5

3. อายุตนะทั้ง 6 ซึ่งประกอบด้วย ตา (จักขุ) หู (โสต) จมูก (ฆานะ) ลิ้น (ชีวา) กาย (กาย) ใจ (มโน) อายุตนะทั้ง 6 นี้ เป็นองค์ประกอบของชีวิตที่สำคัญอย่างหนึ่ง สิ่งที่ทำให้ชีวิตมีความหมายพร้อมที่จะเรียนรู้สิ่งต่างๆ หรือติดต่อกับสิ่งข้างนอกได้ ถ้าขาดอายุตนะทั้ง 6 นี้ ชีวิตก็จะไม่มีความหมาย แม้แต่ขาดอย่างใดอย่างหนึ่งใน 6 อย่าง ก็ยังทำความลำบากให้เกิดขึ้นในชีวิตได้หลักธรรมทั้ง 3 หมวดนี้ เป็นองค์ประกอบของชีวิตหรือตัวของชีวิต ถ้าขาดหลักธรรมหมวดใดหมวดหนึ่งใน 3 หมวดนี้ ชีวิตก็ย่อมมีขึ้นไม่ได้ หรือถ้ามีขึ้นมาแล้วก็จะสลายไป เพราะหลักธรรมทั้ง 3 หมวดนี้เป็นตัวการที่ค้ำจุนชีวิตให้เกิดขึ้น ดำรงอยู่ และดำเนินไป ถ้าหลักธรรมเหล่านี้แตกสลาย ชีวิตก็จะแตกดับไป

ลักษณะของชีวิตในทัศนะพระพุทธศาสนา

หลักการที่บอกถึงลักษณะของชีวิตว่ามีลักษณะอย่างไร มีความเป็นไปอย่างไร ในพุทธปรัชญาเถรวาท คือ หลักสามัญญลักษณะ ซึ่งประกอบด้วยหลักการ 3 ข้อ ได้แก่ อนิจจา ทุกขา และอนัตตา ถือได้ว่าเป็นลักษณะความจริงของชีวิตที่บอกให้รู้ว่าชีวิตเป็น สิ่งไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัยที่พาให้เป็นไป (อนิจจัง) ชีวิตมีความทุกข์ (ทุกขัง) เพราะทนอยู่อย่างเดิมไม่ได้ไม่วันใดวันหนึ่งก็ต้องตกดับไปในที่สุด หาตัวตนอันที่จริงไม่ได้ (อนัตตา) เพราะไม่มีอำนาจบังคับต้านทาน ควบคุมไม่ให้แตกสลายดับไปได้

องค์ประกอบของชีวิตและลักษณะของชีวิตก็ล้วนอยู่บนพื้นฐานของหลัก ปฏิจจสมุปบาท นั่นคือ ความที่ “เมื่อมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เพราะความดับของสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับ” ขันธ์ 5 อายตนะทั้ง 6 (Phra Phonesouk Thitadhammo (Phimmachack), 2010, p. 54) ล้วนแล้วแต่เกิดขึ้นเพราะ เหตุปัจจัยและดับลงเพราะเหตุปัจจัย ส่วนไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นลักษณะความจริงของชีวิต การที่ชีวิตเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็เพราะชีวิตเป็นสิ่งที่เนื่องอยู่ด้วยเหตุปัจจัยและ ดับลงเพราะเหตุปัจจัย อันเป็นไปตามกฎของปฏิจจสมุปบาท เมื่อเหตุปัจจัยเปลี่ยนแปลงไป (เพราะธรรมชาติต้องเป็นอย่างนั้น) ชีวิตก็ดับไปหรือสลายไป

ความสุขของชีวิตสังคมปัจจุบัน

ความสุข (happiness) เป็นสิ่งสำคัญในการดำเนินชีวิต เป็นสิ่งที่มนุษย์ทุกคน แสวงหา เป็นความดีสูงสุด และเป็นความรู้สึกองค์รวมเชิงอัตวิสัย (subjective) อาจเปลี่ยนแปลงตามกาลเวลา สุขเป็นผลมาจากปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก ปัจจัยภายในเป็นเรื่องของจิตใจ เช่น ความรู้สึกพอใจ ความสุขที่เป็นผลมาจากปัจจัย ภายนอก เช่น การมีครอบครัวที่อบอุ่น (Chimjinda, 2012, p. 41) การวัดความสุข ในประเทศไทย ได้มีการพัฒนาดัชนีวัดความสุขในระดับชาติและระดับท้องถิ่น หลายแนวคิด ดัชนีที่ใช้ในปัจจุบันเป็นการวัดองค์ประกอบความสุขจากปัจจัยภายนอก เช่น สุขภาพ ระดับการศึกษา การทำงาน สิ่งแวดล้อมทางกายภาพ สภาพครอบครัว ความเป็นอยู่ สภาพความเป็นอยู่ในชุมชน (National Health System Reform Office, 2005, p. 22) แต่พบว่า ตัวชี้วัดความสุขที่หลายแหล่งได้เห็นพ้องกัน คือ ตัวชี้วัดด้าน สุขภาพกายและสุขภาพจิต และความอบอุ่นในครอบครัว ส่วนตัวชี้วัดที่ค่อนข้างจะเป็น ที่ยอมรับกันทั่วไป ได้แก่ เรื่องรายได้หนี้สิน เงินออม การทำงาน สิ่งแวดล้อม และชุมชน เข้มแข็ง นอกจากนั้น แต่ละแหล่งก็ได้พัฒนาตัวชี้วัดความสุขอื่นๆ คนไทยมีความสุขใน ระดับปานกลาง คือ ไม่ทุกข์หรือไม่สุขมาก ผลการสำรวจความสุขของประชาชนใน จังหวัดชัยนาทและจังหวัดกาญจนบุรี พบว่า ประชาชนมีระดับความสุขที่ใกล้เคียงกัน

คือ มีความสุขระดับปานกลาง แต่หากครัวเรือนใดมีเงินออม ความรู้สึกที่คิดว่าตนเองไม่ยากจนเมื่อเปรียบเทียบกับเพื่อนบ้าน ทุนทางสังคมสูง หรือชุมชนเข้มแข็ง มีรายได้มากกว่า 50,000 บาทต่อปี และครอบครัวอยู่พร้อมหน้า จะมีระดับความสุขที่สูง (Kanchanachitra, 2007, p. 13) จากการศึกษาจิตวิทยาตะวันตกเชื่อว่า ระดับของความสุขของแต่ละบุคคลเป็นลักษณะที่ถ่ายทอดทางพันธุกรรม และเป็นคุณลักษณะที่เปลี่ยนไม่ได้ตลอดชีวิต ดังนั้น เหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในช่วงต่างๆ ก็จะไปเพิ่มหรือลดระดับความสุขที่คงที่อยู่แล้วอยู่ชั่วระยะหนึ่ง เมื่อระยะเวลาผ่านไป ระดับความสุขก็จะกลับไปเท่าเดิม มีงานวิจัยเกี่ยวกับความสุขผู้สูงอายุพบว่า ปัจจัยที่มีผลต่อความสุข ได้แก่ สถานะทางสุขภาพ เศรษฐกิจทางสังคม การเกื้อหนุนทางสังคม หรือการมีเครือข่ายทางสังคม และปัจจัยทางด้านครอบครัว การได้รับความเกื้อหนุนทางสังคม การมีญาติพี่น้องมาก มีการศึกษามาก มีรายได้มาก มีความพอใจในรูปแบบการอยู่อาศัย มีส่วนร่วมในกิจกรรมทางศาสนา มีความสัมพันธ์ทางบวกต่อความพอใจในชีวิต (Chimjimda, 2012, p. 45) โดยที่องค์ประกอบของความสุข คือ

1. องค์ประกอบทางความคิด (cognitive component) เป็นการประเมินความสุขแบบสรุปรวมชีวิตของบุคคล (global assessment) ทั้งเหตุการณ์ในชีวิต กิจกรรม และสภาพแวดล้อมทางสังคม โดยการใช้ความคิดในการตัดสินใจหรือประเมินในรูปของ ความพึงพอใจในชีวิต (life satisfaction)

2. องค์ประกอบทางอารมณ์ (affective component) เป็นการประเมินความสุขในสถานการณ์แต่ละสถานการณ์ของบุคคลว่า มีปฏิกิริยาทางอารมณ์แบบใด โดยใช้ประสบการณ์ทางความรู้สึก ในประเด็นอารมณ์ทางด้านบวก (positive affect) และอารมณ์ทางด้านลบ (negative affective) (Argyle, 1991) ผู้เขียนเห็นว่า ความสุขในทางจิตวิทยานี้ในพระพุทธศาสนาย่อมมองว่าเป็นการความทุกข์อยู่

เหตุปัจจัยแห่งการกระทำของมนุษย์ในทัศนะพระพุทธศาสนา

การกระทำของมนุษย์เกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุปัจจัยที่แบ่งเป็นฝ่ายทุกข์เกิดและทุกข์ดับ อันเป็นกระบวนการของปัจจุสมุปบาทนั่นเอง ด้วยเหตุนี้ ตัวเหตุปัจจัยจึงเป็นสิ่งที่กำหนดการกระทำของมนุษย์ว่าจะไปในลักษณะใด สามารถจำแนกออกได้ ดังนี้

1. เหตุปัจจัยที่ทำการกระทำให้เป็นอกุศล

เหตุปัจจัยที่ทำการกระทำให้เป็นอกุศลนั้นมีหลายเหตุปัจจัย เช่น เพราะไม่มีศีลสมาธิ ปัญญา ไม่มีอิริยาบถดีปะ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาตามหลักปัจจุสมุปบาทแล้ว เหตุปัจจัยที่ทำการกระทำให้เป็นอกุศลนั้นสรุปได้ว่า คือ “มิจฉาปฏิบัติ” นั่นเอง

อันเป็นข้อปฏิบัติผิด เป็นการไม่รู้แจ้งแทงตลอดในปฏิจาสัมปาทนั่นเอง ดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย! มิจฉาปฏิปทา เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! มิจฉาปฏิปทา คือ ความที่เมื่อวิชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี เพราะอาศัยตัณหาจึงมีการแสวงหา เพราะอาศัยการแสวงหาจึงมีการได้มา เพราะมีการได้มาจึงมีการปลงใจรัก เพราะมีการปลงใจรักจึงมีฉันทราคะ (มีความกำหนดด้วยความพอใจ) เพราะมีฉันทราคะจึงมีความสยบมัวเมา เพราะมีความสยบมัวเมาก็มีการจับอกจับใจยิ่งขึ้น เพราะมีการจับอกจับใจยิ่งขึ้นจึงมีมัจฉริยะ เพราะมีมัจฉริยะจึงมีการหึงหวง เพราะมีการหึงหวงจึงมีการกระทบวิวาท กระทบกระทั่ง คือ การใช้อาวุธไม่มิดมียคม โกลาหลวุ่นวาย การพูดมึงๆ กูๆ บาปอกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นอันมาก ย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้ (สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค เล่มที่ 16) (Mahachulalongkornrajavidyalaya University, 1996)

จากพุทธพจน์ที่กล่าวมานี้บ่งบอกได้อย่างชัดเจนว่ามิจฉาปฏิปทานี้เองเป็นเหตุปัจจัยที่ทำให้การกระทำของมนุษย์ก้าวเดินไปสู่อกุศล ก้าวเดินไปสู่ทุกข์ เป็นทางมาแห่งบาปอกุศลทั้งหลาย ปัญหาต่างๆ ที่มนุษย์กำลังมีอยู่ก็เพราะมิจฉาปฏิปทานี้เองเป็นต้นเหตุ

2. เหตุปัจจัยที่ทำให้การกระทำเป็นอกุศล

เหตุปัจจัยที่ทำให้การกระทำเป็นอกุศลนั้น เมื่อพิจารณาตามหลักปฏิจาสัมปาทแล้วสามารถสรุปได้ว่า คือ “สัมมาปฏิปทา” นั่นเอง อันเป็นข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง เป็นไปเพื่อความรู้อย่างแจ้งแทงตลอดในปฏิจาสัมปาทนั่นเอง ดังพุทธพจน์ที่แสดงไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาปฏิปทาเป็นอย่างไร คือ เพราะอวิชาดับไป ไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ...ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้เรียกว่า สัมมาปฏิปทา” (สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค เล่มที่ 16) (Mahachulalongkornrajavidyalaya University, 1996)

จากพุทธพจน์นี้ ปัจจัยที่ทำให้การกระทำเป็นไปเพื่อทุกข์ มีความทุกข์เป็นผล เป็นอกุศลกรรม และปฏิจาสัมปาทฝ่ายดับทุกข์นั่นเองเป็นเหตุปัจจัยที่ทำให้การกระทำ

เป็นไปเพื่อดับทุกข์ เป็นอิสระ เป็นไปเพื่อประโยชน์ส่วนเดียว ไม่ตกเป็นทาสของสิ่งใด เป็นกุศลกรรม

ความทุกข์ของชีวิตในทัศนะพระพุทธศาสนา

เหตุปัจจัยของการกระทำที่เป็นเหตุให้ทุกข์เกิดนั้น ตามหลักปฏิจจสมุปบาทแล้ว องค์ธรรมทุกองค์ธรรม คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ รวมทั้งขรามณะ ล้วนเป็นเหตุปัจจัยของการกระทำ ที่เป็นเหตุให้ทุกข์เกิดได้เท่าๆ กัน เพราะทุกข์ของธรรมล้วนมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้

ภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉันเดียวกันนั้นแล คือ สังขารทั้งหลายชื่อว่ามี อวิชชาเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย วิญญาณชื่อว่ามีสังขารเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย นามรูปชื่อว่ามิวิญญาณเป็นที่เข้าอาศัย สฬายตนะชื่อว่ามีนามรูปเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย ผัสสะชื่อว่ามิสฬายตนะเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย เวทนาชื่อว่ามีผัสสะเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย ตัณหาชื่อว่ามิเวทนาเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย อุปาทานชื่อว่ามิตัณหาเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย ภพชื่อว่ามิอุปาทานเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย ชาติชื่อว่ามิภพเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย ทุกข์ชื่อว่ามิชาติเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย (สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค เล่มที่ 16) (Mahachulalongkornrajavidyalaya University, 1996)

จากพุทธพจน์นี้ บ่งบอกถึงความสัมพันธ์ของแต่ละองค์ธรรมได้เป็นอย่างดีที่สำคัญคือ ความสัมพันธ์ขององค์ธรรมที่จะให้ทุกข์เกิดนั้น ต้องสัมพันธ์กันตลอดสาย ความทุกข์จึงจะเกิดได้ถ้าถูกตัดหรือทำลายลงด้วยกระบวนการที่ตรงกันข้าม กระแสแห่งปฏิจจสมุปบาทก็จะเปลี่ยนสายทันที

เหตุปัจจัยทำให้เกิดทุกข์ในทัศนะพระพุทธศาสนา

การกระทำของมนุษย์จะดำเนินไปสู่ทุกข์ทันที อย่างไรก็ตาม สืบเนื่องมาจากเหตุปัจจัยที่มนุษย์สร้างขึ้นมาเอง ซึ่งเหตุปัจจัยที่มนุษย์สร้างขึ้นนั้น สามารถจำแนกได้ดังนี้

1. ปาปมิตร มิได้หมายความว่าเพียงบุคคลเท่านั้น แต่หมายถึง สิ่งทั้งหลายที่เราเกี่ยวข้องกับ เช่น สังคม หนังสือ สถานที่ต่างๆ เป็นต้น ที่ทำให้เราเกิดมีจิตภวังค์ ทำให้เกิด อวิชชา ทำให้ใจเราเร้าร้อน หรือพูดง่าย ๆ ทุกสิ่งที่เราเกี่ยวข้องกับแล้วทำให้เกิดอกุศลหรือเพิ่มอกุศลให้เจริญขึ้น ทำให้กุศลหายไปหรือลดลง ทั้งหมดนี้เรียกโดยสรุปได้ว่า “ปาปมิตร”

2. โยนิโสมนสิการ คือ ขาดการทำในใจโดยแยบคาย ขาดการมองสิ่งทั้งหลาย ด้วยความคิดพิจารณา ไม่สืบค้นถึงต้นเค้า ไม่สาวหาเหตุผลจนตลอดสาย ขาดการแยกแยะออกพิเคราะห์ด้วยปัญญาที่คิดเป็นระเบียบและโดยอุบายวิธี ให้เห็นสิ่งนั้นหรือปัญหานั้นตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย พุทธง่าย ๆ ก็คือ ไม่มองเห็นสิ่งทั้งหลายที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุปัจจัยนั่นเอง (Phra Brahmamagunabhorn (P. A. Payutto), 2012, p. 607)

หลักธรรมทั้ง 2 ประการนี้ ไม่อย่างไรก็อย่างหนึ่งหรือทั้งสองอย่าง ถ้าเราทำให้มีหรือมีแล้ว ล้วนเป็นเหตุให้องค์ธรรมในปฏิจสุมุปปาท ไม่้องค์ธรรมใดก็้องค์ธรรมหนึ่งเกิดขึ้นได้เสมอ เมื่อ้องค์ธรรมนั้นๆ เกิดขึ้นแล้ว วงจรปฏิจสุมุปปาทฝ่ายทุกข์จึงเกิดขึ้นได้ง่าย เพราะหลักธรรมทั้งสองอย่างนี้ เป็นไปเพื่ออิริยาการกระทำของมนุษย์ดำเนินไปสู่ทุกข์ได้เป็นอย่างดี นั่นก็คือ วงจรของปฏิจสุมุปปาทฝ่ายทุกข์นั่นเอง ในกรณีของ โยนิโสมนสิการก็เช่นเดียวกัน เมื่อทำให้มีแล้วนิรวณีย่อมเจริญ ซึ่งเป็นเหตุให้อริชชาเจริญตามมา ดังพุทธพจน์ที่แสดงมาแล้ว การกระทำของมนุษย์ก็ดำเนินไปสู่ทุกข์อีกเช่นเดิม

เหตุปัจจัยทำให้ดับทุกข์ในทัศนะพระพุทธศาสนา

การกระทำของมนุษย์จะดำเนินไปสู่ความดับทุกข์ขั้นต้นนั้น ก็สืบเนื่องมาจากเหตุปัจจัยที่มนุษย์สร้างขึ้นมาเอง ทำขึ้นมาเอง ซึ่งเหตุปัจจัยที่มนุษย์สร้างขึ้นนั้นสามารถจำแนกได้ ดังนี้

1. กัลยาณมิตร คือ ความมีกัลยาณมิตร มีผู้แนะนำสั่งสอน ที่ปรึกษา เพื่อนที่คบหา และบุคคลที่แวดล้อมที่ดี ความรู้จักเลือกเสวนาบุคคลหรือเข้าร่วมหมุกกับบุคคลผู้ทรงคุณทางปัญญา ตลอดจนถึงสิ่งแวดล้อมทางสังคม หรือทุกสิ่งที่เกี่ยวข้องที่ทำให้มีกุศลหรือทำให้กุศลธรรมเพิ่มขึ้น อกุศลหายหรือลดลง เรียกโดยรวมว่า “กัลยาณมิตร” กัลยาณมิตร เป็นเหตุปัจจัยสำคัญมากในการสร้างการกระทำให้เป็นไปในกุศล ดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิตฉันใด ความมีกัลยาณมิตรก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นแห่งอริยอัษฎางคิกมรรคแก่ภิกษุฉันนั้น” (สุตตันตปิฎกสังยุตตนิกายมหาราวรรค เล่มที่ 19) (Mahachulalongkornrajavidyalaya University, 1996) ผู้เขียนมองว่า ความมีกัลยาณมิตรนั้นมีความสำคัญที่เป็นเหตุเบื้องต้นของความดับทุกข์เลยทีเดียวก็ได้

2. โยนิโสมนสิการ การทำในใจโดยแยบคาย การมองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณาสืบค้นถึงต้นเค้า สาวหาเหตุผลจนตลอดสาย แยกแยะออกพิเคราะห์ด้วยปัญญาที่คิดเป็นระเบียบและโดยอุบายวิธี ให้เห็นสิ่งนั้นหรือปัญหานั้นตามสภาวะและ

ตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย พุดง่าย ๆ ก็คือ เห็นสิ่งทั้งหลายที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุปัจจัยนั่นเอง โยนิโสมนสิการ ก็ถือว่า เป็นเหตุปัจจัยสำคัญมากในการสร้างการกระทำให้เป็นไปในกุศล ดังพุทธพจน์ที่ว่า “เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายในอื่นแม้สักอย่างเดียวที่มีประโยชน์มาก สำหรับภิกษุผู้เป็นเสขะ เหมือนโยนิโสมนสิการ ภิกษุผู้มีโยนิโสมนสิการ ย่อมกำจัดอกุศลได้ และยังกุศลให้เกิดขึ้น” ผู้เขียนเห็นว่าหลักธรรมทั้ง 2 ประการนี้เป็นปัจจัยที่จะทำให้การกระทำของมนุษย์ดำเนินไปสู่ทางดีจนถึงความดับทุกข์ได้

หนทางนำความสุขแห่งชีวิตในทัศนะพระพุทธศาสนา

พุทธศาสนาจัดเป็นศาสนาที่ปรารถนาให้สัตว์โลกประสบกับความสุขอย่างแท้จริง พิจารณาได้จากหลักการสำคัญที่พระพุทธองค์ได้ตรัสแก่เหล่าพระสาวกในครั้งส่งไปประกาศพระศาสนาครั้งแรกที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเที่ยวไปเพื่อประโยชน์แก่หมู่ชนจำนวนมาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มากเพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลเพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย” (Phramaha Noopat Kongbang, 2001, p. 67) จากพระดำรัสที่พระองค์ตรัสแก่เหล่าพระสาวก แสดงให้เห็นถึงความปรารถนาของพระพุทธองค์ที่จะให้ชาวโลกพ้นจากความทุกข์ เช่นเดียวกับพระองค์ที่ทรงข้ามพ้นบ่วงแห่งความทุกข์ เข้าถึงความสุขอันเป็นอมตะ ความสุขที่เกิดจากการหลุดพ้นจากความทุกข์อย่างสิ้นเชิงนั่นคือ การตัดต้นตอของความทุกข์ ซึ่งได้แก่ ตัณหา อูปาทาน ได้อย่างสิ้นเชิง ก็ถือว่าเป็นความสุขอย่างแท้จริง วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการมีบทบาทในฐานะที่เป็นเบื้องต้นของการศึกษาหรือไตรสิกขา และไตรสิกขาสรุปลงแล้ว ได้แก่ การปฏิบัติมรรคมีองค์ 8 ซึ่งถือว่าเป็นหนทางแก้ความหลุดพ้นอย่างสิ้นเชิง

ความสุขนั้น มีทั้งความสุขจากการหลุดพ้นจากความทุกข์อย่างสิ้นเชิง (พระนิพพาน) และถ้ายังไม่หลุดพ้นจากความทุกข์ได้นั้น วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการมีประโยชน์สุขแก่ผู้ปฏิบัติในฐานะเป็นบูรพาคของไตรสิกขา ซึ่งได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา กล่าวถึงประโยชน์ของศีล พิจารณาได้จากบทสรุปของศีลอย่างน้อยมี 3 ประการคือ สู่ที่มีความสุข (สุคติ) สมบูรณ์พร้อมด้วยโภคสมบัติและถึงความสงบเย็น (นิพพาน) ในขั้นสมาธิก็เช่นเดียวกัน ผู้ประพฤติปฏิบัติย่อมมีความสุข โดยเฉพาะความสุขภายในจิตใจและปัญญานั้น เป็นแนวทางพ้นทุกข์ได้อย่างแท้จริง ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ เป็นความคิดที่นำความสุขมาให้แก่มนุษย์ได้ทุกระดับ สรุปความสุขที่เกิดจากวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการแบ่งออกเป็น 2 ด้านใหญ่ ๆ คือ ความสุขภายนอกและความสุขภายใน

ความสุขภายนอก ได้แก่

1) จากการมีทรัพย์ การมีทรัพย์สมบัติทำให้มีความสุขเพื่อใช้จ่ายสำหรับเครื่องอุปโภคบริโภค เป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับการดำรงชีวิต เพราะถ้าไม่มีทรัพย์สมบัติเลยก็จะได้รับความทุกข์ทั้งด้านร่างกายและจิตใจ ทรัพย์สมบัติจัดเป็นเครื่องพุดใจอย่างหนึ่งของมนุษย์

2) การใช้จ่ายทรัพย์สินที่หามาได้ด้วยความสุจริตบำรุงตนเองและครอบครัว ตลอดจนคนอื่นให้มีความสุข หรือเมื่อคราวไม่สบาย ทรัพย์สมบัติจะบรรเทาความทุกข์เหล่านั้นได้ ทำให้ไม่มีโรคเบียดเบียนหรือช่วยรักษาโรคได้ ความไม่มีโรคถือว่าเป็นบุญอันประเสริฐของมนุษย์

3) ความสุขจากการไม่เป็นหนี้ ความทุกข์อย่างหนึ่งของมนุษย์ คือ การเป็นหนี้ โดยเฉพาะในปัจจุบันปัญหาต่างๆ เกิดขึ้นเพราะเป็นหนี้ สังคมไม่มีความสุขเพราะเป็นหนี้คนอื่น ต้องคอยหลบซ่อนตัวไม่กล้าเผชิญหน้ากับคนอื่น หรือเป็นสาเหตุของปัญหาต่างๆ มากมาย เช่น ปัญหาอาชญากรรม ส่วนหนึ่งมาจากการเป็นหนี้พนัน ทำให้ต้องปล้นหรือฆ่าคนอื่นเพื่อนำทรัพย์สินไปใช้หนี้ เป็นต้น การไม่มีหนี้ถือว่าเป็นความสุขอย่างหนึ่งของคนทั่วไป

4) สุขจากการประพาสไม่มีโทษ ซึ่งต่อจากข้อที่แล้ว ถ้ามีหนี้ก็สามารถที่จะทำร้ายหรือขโมยทรัพย์สินของคนอื่นได้ ในปัจจุบัน คดีการปล้นฆ่ามีมากและเป็นข่าวทุกวัน ถ้ามีความประพาสดีแล้ว ตนเองและสังคมก็จะอย่างสงบสุขนี้จัดเป็นความสุขทางกายที่มนุษย์ทุกคนปรารถนา

ส่วน **ความสุขทางจิตใจ** ซึ่งพุทธศาสนาถือว่าเป็นความสุขที่มีความสำคัญที่สุด เพราะไม่ต้องอาศัยปัจจัยภายนอกซึ่งเป็นวัตถุมาเป็นเครื่องช่วยเหลือ ได้แก่ ความสุขที่เกิดขึ้นจากการอบรมฝึกฝนจิตใจไม่ให้ตกเป็นทาสของกิเลสตัณหา พุทธศาสนาเชื่อว่าที่มนุษย์เป็นทุกข์เพราะมีกิเลสตัณหา คือ ความอยากอยู่ตลอดเวลา เมื่อตัดความอยากเหล่านั้นได้ ถือว่าเป็นความสุขอย่างยิ่ง ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

ความสงบ เป็นความสุขของบุคคลผู้สิ้นโศก ผู้มีธรรมปรากฏแล้ว ผู้เห็นอยู่ความไม่เบียดเบียน คือ การส่ำรวมในสัตว์ทั้งหลายเป็นสุขในโลก ความปราศจากราคะ คือ ความล่วงกามทั้งหลายได้เป็นสุขในโลก ความกำจัดอสมิมานะ (ความถือตัวว่าเป็นนั่นเป็นนี่) เสียได้เป็นสุขอย่างยิ่ง (วินัยปิฎก มหาวิภังค์ เล่มที่ 4) (Mahachulalongkornrajavidyalaya University, 1996)

จากพระพุทธพจน์นี้แสดงว่า ถึงความสุขในทางพุทธศาสนาที่ชัดเจนที่สุด คือ ความสุขจากความสงบของบุคคลผู้ปฏิบัติธรรมในจิตใจ ความสุขจากการไม่เบียดเบียน

ซึ่งกันและกัน ความสุขจากการไม่เสพงามคุณทั้ง 5 คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย ที่น่าใคร่ น่าพอใจ สุดท้าย ความสุขจากการไม่มีความยึดมั่นถือมั่นในอัตตาทันเอง ดังนั้น สภาวะที่ดับกิเลส ตัณหา อุปาทาน การคลายความยึดมั่นถือมั่นทั้งปวงได้ จัดเป็นความสุข หรือพระนิพพาน เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิมุตติสุข คือ สุขที่หลุดพ้นจากกิเลส ตัณหา อุปาทานความสุขที่เกิดจากการระงับกิเลส ถือว่าเป็นยอดของความสุขเหนือความสุข ทั้งปวง ความสุขจากการทำจิตใจสะอาด ปราศจากกิเลส เครื่องทำให้จิตเศร้าหมอง ความสุขจากการใช้ปัญญาพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริงโดยเท่าทันสิ่งเหล่านั้น ไม่หลงใหล ไม่เป็นทาส เป็นเพียงรับทราบ ทำจิตให้สูงส่งกว่าวัตถุทั้งปวง แม้ไม่มีวัตถุ ก็สุขได้ ถึงมีมากก็ไม่พอใจ หรือมีความสุขด้วยการอยู่อย่างมีปัญญารู้เท่าทันอารมณ์ต่าง ๆ ที่มีอยู่ในโลกนี้

สรุป

ชีวิตทั้งหมดคือนามรูปนั้นเอง ซึ่งนามรูปนี้เป็นองค์ธรรมองค์หนึ่งในปัจจุสมุปบาท ที่เกิดขึ้นและดับลง หรือแตกสลายไป โดยอาศัยเหตุปัจจัยตามกฎของปัจจุสมุปบาท การเกิดขึ้นและการดับลงของนามรูป จึงถือได้ว่าเป็นการเกิดขึ้นและดับลงของชีวิตด้วย แต่เนื่องจากนามรูปเป็นกระบวนการในปัจจุสมุปบาทหรือเป็นตัวปัจจุสมุปบาท ในรูปแบบหนึ่ง ด้วยเหตุนี้ ชีวิตของมนุษย์ทั้งหมดจึงถือได้ว่าเป็นตัวปัจจุสมุปบาทนั้นเอง ซึ่งการกระทำของมนุษย์ที่เกิดขึ้นและเป็นไปตามกฎปัจจุสมุปบาท กระบวนชีวิตของ มนุษย์ในลักษณะนั้น เป็นชีวิตที่อิสระ เป็นไปในทางดับทุกข์ ถึงกระบวนการจะเกิดขึ้น จากเหตุปัจจัยก็ตาม แต่เมื่อดำเนินถึงที่สุดก็ถึงความอิสระได้ นั่นคือ ทุกข์ดับ เพราะ กระบวนธรรมทั้งหมดล้วนเป็นปัจจัยที่ทำให้กระบวนชีวิตหมุนไปสู่ความดับทุกข์ เป็นไป เพื่อความอิสระ แสดงว่า ชีวิตดำเนินไปตามเหตุปัจจัยการกระทำของมนุษย์ ทุกอย่าง ล้วนเกิดจากการผลักดันของเหตุปัจจัยที่ปัจจุสมุปบาททำให้เป็นอย่างนั้นๆ ดังนั้น ชีวิต จะเจริญหรือชีวิตจะเสื่อมล้วนถูกกำหนดโดยเหตุปัจจัยหรือเงื่อนไขเหล่านั้น การเกิดหรือ สลายตัวของชีวิตมีได้ก็เพราะเหตุปัจจัยต่างๆ เหล่านี้ นั่นเอง เพราะฉะนั้น ในมุมมอง ผู้เขียนเองมองว่า ชีวิต คือ สัมพันธ์ของสสาร (รูป) และสิ่งที่ไม่ใช่สสารด้วย (นาม) ความสัมพันธ์ของปัจจัยภายนอกและภายใน ชีวิตจึงต้องมีทั้งวัตถุโดยเฉพาะปัจจัย 4 เพื่อเลี้ยงร่างกายให้มีชีวิตอยู่ได้ และการมีจิตที่อบรมดี ด้วยเหตุนี้ ในการพัฒนาสังคม จึงต้องมีการทำให้ร่างกายส่วนที่เป็นรูปอยู่ได้อย่างผาสุก เหมาะแก่การใช้งาน และการพัฒนาจิตใจให้เกิดความเมตตา เห็นอกเห็นใจซึ่งกันและกัน ซึ่งเริ่มด้วยhiri โอตตปปะ สละความเห็นแก่ตัวออกไป เพราะตัวเราเองหรือสิ่งทั้งหลายล้วนอาศัยซึ่งกันและกัน

จะเห็นแก่ตัวอย่างเดียวไม่ได้เพราะจะทำให้ความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆ ขาดลง ปัญหาต่างๆ ก็จะเกิดขึ้นเพราะสิ่งที่เนื่องกันเหล่านั้น ถูกต่างคนต่างทำลาย ด้วยเหตุนี้ ตามหลักปฏิจจสมุปบาทจึงไม่น่าจะทำให้สังคมมีปัญหาได้ ถึงจะมีก็น่าจะมีน้อยที่สุด ถ้าหากยังไม่สามารถตัดกระแสปฏิจจสมุปบาทสายเกิดทุกข์ได้แล้ว จิตก็ไม่มีทางที่จะหลุดพ้นจากความทุกข์ไปได้ เมื่อไม่พ้นจากทุกข์แล้ว มนุษย์ก็ย่อมจะมีปัญหาเป็นธรรมดาไม่มากก็น้อย

References

- Argyle, M. (1991). The psychological cause of happiness. In F. Stack, M. Argyle, & N. Schwarz (Eds.). **International series in experimental social psychology, Subjective well-being: an interdisciplinary perspective**. 21, 77-100. Elmsford, NY, US: Pergamon Press.
- Chimjinda, J. (2012). **The factors influencing life happiness amongst the elderly at a community in Nakhon Pathom province** (ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความสุขในชีวิตของผู้สูงอายุในชุมชน จังหวัดนครปฐม). Master's dissertation, Christian University of Thailand, Nakhon Pathom, Thailand.
- Kanchanachitra, C. (2007). **Thai health (สุขภาพคนไทย)** (1st ed.). Bangkok: Amarin Printing & Publishing Public Company Limited.
- Mahachulalongkornrajavidyalaya University. (1996). **Tripitaka (พระไตรปิฎก)**. Phranakhon Si Ayutthaya: Mahachulalongkornrajavidyalaya Printing.
- National Health System Reform Office. (2005). **Whole indicator about happy (รวมตัวชี้วัดเกี่ยวกับความอยู่เย็นเป็นสุข)**. Documentation of National Health Assembly 2548.
- Phra Brahmamagunabhorn (P. A. Payutto). (2012). **Buddhadhamma (original version) (พุทธธรรม (ฉบับเดิม))**. Bangkok: Saha Dhammika Printing.
- Phra Phonesouk Thitadhammo (Phimmachack). (2010). **A comparative study of the life's process according to mechanism and Theravāda Buddhist philosophy (การศึกษาเปรียบเทียบกระบวนการชีวิตตามทัศนะของจักรกลนิยมกับพุทธปรัชญาเถรวาท)**. Master's dissertation, Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Phranakhon Si Ayutthaya, Thailand.
- Phramaha Noopat Kongbang. (2001). **An analytical study of the critical reflection (Yonisomanasikara) in the Suttantapitaka (การศึกษาวิเคราะห์วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการในพระสุตตันตปิฎก)**. Thesis Submitted in Master of Arts Program in Buddhist Studies: Thammasat University.